

HANGA ATU KI MU'A 'I HE TUI

'Eletā Merrill J. Bateman

'O e Kau Palesitenisī 'o e Kau Fitungofulú

Faeasaiti 'a e CES ma'á e Kakai Lalahi Kei Talavou • 5 Mā'asi, 2006
'Univēsiti Pilikihami 'Tongí

Si'i ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ko e me'a fakafiefia ke u toe ha'u ki he Senitā Meliotí 'o mamata atu kiate kimoutolu 'oku tau fakataha heni he pōnī. Ka 'oku toe faka'ofa'ofa ange 'a 'eku 'ilo'i ko ia 'oku lau mano ha ni'ihi 'i māmani 'oku nau fakatahataha ki ha ngaahi feitu'u kehekehe—mahalo pē ki ha lau kilu. Ne ma 'i 'Āsenitina mo 'Ulukuai mo Sisitā Peitimani he uike kuo 'osí, pea 'okú ma 'ilo'i pē te nau mamata mai ki he fakamafola ko 'enī 'i he efiafi Sāpate hoko maí. 'Oku fakatahataha e kakaí 'i he feitu'u kotoa pē pea 'okú ne faka'alí'ali mai 'e ia 'a e tui 'oku nau ma'ú.

'I 'Aokosi 'o e 2005 na'e fakatukupaa'i ai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī 'a e "kāingalotu 'o e Siasí he funga 'o e māmani mo e . . . ngaahi kaungāme'a he feitu'u kotoa pē ke nau lau pe toe lau 'a e Tohi 'a Molomoná." Na'á ne faka'osi 'ene fakatukupaa'aki ha tala'ofa: "'E hoko mai ki ho'o mo'uí pea ki homou 'apí ha konga lahi ange 'o e Laumālie 'o e 'Eikí, ha tukupā 'oku mālohí ke 'a'eva 'o talangofua ki he'ene ngaahi fekaú, pea mo ha fakamo'oni mālohi ange ki he mo'oni mo e mo'ui 'a e 'Alo 'o e 'Otuá.'"¹

Na'e vave mo toko lahi e kakai ne nau tali e ui ko 'eni mei he palōfitá. Na'e kamata lau 'e he kakai he feitu'u kotoa pē 'a e tohí—'i 'api, 'i he vakapuná, 'i he ma'u me'atokoni ho'ataá, 'i he 'ā hake he pongipongí mo e ki mu'a pea mohe he po'ulí. Mahalo ko e kakai ne nau lau e Tohi 'a Molomoná he konga ki mui 'o e 2005, ne toko lahi ange ia 'i ha toe kuonga he hisitōliá. 'I he ngaahi māhina si'i kuo hilí ne heka vakapuna ai haku kaume'a mei Niu 'Ioke ki Sōleki Siti. Na'á ne fakatokanga'i ai ha kakai toko lahi ne nau lau e tohí ni. 'I lotomālie he vaká, na'á ne fakatokanga'i ha toko ua 'oku fehangaaki hona seá 'okú na fakatou lau pē e Tohi 'a Molomoná, peá ne ki'i tu'u si'i hifo ke vakai pe na'e ngata 'i fē 'ena lau. Na'á ne malimali he'ene vakai hifo na'á na 'i he peesi tatau pē.

Ne u folau atu mo 'Eletā Lisiate G. Sikoti ki 'Afilika 'i Nōvema 'i ha fatongia. 'I ha fakataha lotu he efiafi Sāpaté 'a ia ne kau ki ai ha kāingalotu 'e toko 2,000 tupu he Senitā Fakasiteiki 'i 'Akalā Kaná, ne fehu'i ange ai 'e 'Eletā Sikoti pe ko e toko fiha ne nau lau

e Tohi 'a Molomoná. Na'e meimei hiki e nima kotoa. Hili mei ai ha 'aho 'e 10, ne u fe'iloaki ai mo ha Kāingalotu mo e kaungāme'a 'e toko 200 'i Talesi Salami 'i Tanisāniá. Ne u fai e fehu'i tatau. Ne laka he vahe tolu 'e uá ne hikinima. Ne u 'ilo he 'osi e fakatahá ko e toenga vahe tolu 'e tahá ko ha kau fiefanongo. Ko ia he taimi ní, ko e toko fiha ne mou lau e Tohi 'a Molomoná he 2005? 'I he'eku vakai atu ki he ha'ofangá, na'e meimei ke hiki e nima kotoa pē, pea 'oku ou tui 'oku pehē pē 'i Losi 'Eniselesi, Niu 'Ioke, Felengifeeti, Tokiō, São Paulo, Mekisikou Siti, mo ha ngaahi feitu'u kehe 'oku mou fakataha ai he efiafi ni. Ko ha tali ma'ong'onga ia ki he tukupā 'a e palōfitá.

Ne u fai foki ki he tukupā ko 'enī 'o lau e tohí. Ne u a'usia ai e ngaahi tala'ofa ne fai 'e Palesiteni Hingikelí. Ne u ongo'i lahi ange e Laumālié, mo ha fakamo'oni 'oku mālohi angé pea mo ha fakapapau lahi ange ke 'a'eva 'i he hala 'o e 'Eikí. Tuku mu'a ke u ki'i vahevahe atu he pooni ha 'ilo ne u ma'u mei he Tohi 'a Molomoná lolotonga 'eku lau ia he ta'u kuo 'osí.

Ko ha Fakamo'oni Mālohi Ange ki he Tohi 'a Molomoná

Ne fuoloa 'eku 'ilo 'oku fekau'aki e vahe 5 mo e 32 'o 'Alamaá mo e kaveinga tatau pē—'a ia ko e tuí. Neongo ia, na'e 'ikai ke u fakatokanga'i hono fakataumu'a mai e ongo malangá ni ki hona taki taha ha'ofanga kakai, tālunga mo 'eku toki lau ia 'i he ta'u kuo 'osí. Ko e kau fanongo he 'Alamā vahe nimá, ko e kāingalotu ia 'o e Siasí 'i Seilahemalá (vakai, 'Alamā 5:2). Ko e hetikuota 'eni 'o e Siasí pea 'e lava pē ke pehē na'e 'ilo'i 'e he kāingalotú 'a e tokāteliné. 'I he tafa'aki 'e tahá, ko e kau fanongo he vahe 32, ko e kau Sōlami masiva ia ne tuli kinautolu 'e he kau tu'umālié mei he ngaahi falelotú. Na'e hē 'a e kakai he fonuá ni mei he mo'oni (vakai, 'Alamā 31:12–17). Neongo na'e anga fakatōkilalo 'a e kau masivá mo nau fieako, ka ko ha kau fiefanongo kinautolu ne fie ma'u ke ako'i ki ai e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi.

'Oku loloto mo fihitu'u e malanga 'a 'Alamā he vahe 5 ki he kāingalotu 'i Seilahemalá. 'Oku fakahā mai 'e

he ngaahi fehu'i na'á ne fai ne nau 'osi maheni mo e tokäteliné pea 'ilo'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní. He ka ne 'ikai, 'oku 'ikai 'uhingamālie 'a e fehu'i pea faingata'a ke tali. Ko e taumu'a 'o e 'ū fehu'i ke ue'i e kāingalotu 'i Seilahemalá ke nau toe vakai'i mo fakafou'ou 'enau tui ki he 'Eiki mo Hono mālohi ke huhu'i 'a kinautolú. Fanongo mai ki he ngaahi fehu'i (vakai, 'Alamā 5:14–15):

- Kuo fanau'i fakalaumālie 'a kimoutolu 'i he 'Otuá?
- Kuo mou ma'u Hono tataú 'i homou matá?
- Kuo mou a'usia e fu'u liliu ko 'eni 'i homou lotó?
- 'Oku mou fakahaa'i nai ha tui ki he huhu'i ne fai 'e Ia na'á Ne fakatupu kimoutolú?
- 'Oku mou sio atu koā 'aki 'a e mata 'oku tui 'o vakai ki he sino fakamatelié ni kuo fokotu'u 'i he anga ta'e fa'amaté ke tu'u 'i he 'ao 'o e 'Otuá ke fakamāu'i 'o fakatatau ki he ngaahi ngāue kuo fai 'i he sino matelié?

Ke tau fakahounga'i mo tali e 'ū fehu'i ni, kuo pau ke tau 'ilo'i mo tui ki he feilaulau fakalelei 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisi, a'usia 'a hono fakama'a 'aki e vai mo e afi, ma'u e ngaahi fua 'o e Laumālie Mā'oni'oní, pea tui ki he toetu'u 'o e sino fakaemāmaní. 'Oku 'ikai ko ha malanga 'eni ki he kakai fo'ou, ka ki he kāingalotu kuo fakava'e lelei he Siasí.

'I he tafa'aki 'e tahá, 'oku ako'i 'e 'Alamā ki he kau fiefanongo Sōlamí 'a e ngaahi tefito'i fa'unga 'o e tuí—'a e founga 'oku kamata pea tupulaki ai 'a e tui kia Kalaisi. 'Oku fu'u mahino e malanga he vahe 32 'o fekau'aki mo e founga ke langaki 'aki e tuí, 'a ia 'oku fakaaonga'i 'e he kau faifekau he 'ahó ni ke ako'i ki he kau fiefanongó 'i he founga hono fakatupulaki ha fakamo'oni. 'Oku kamata'aki ia 'a e "holi ke tuí." Pea 'oku tō leva 'e ha taha e tenga'i 'akaú, 'a ia ko e folofola 'a e 'Otuá, 'i hono lotó 'i he'ene fekumi he folofolá, fanongo ki he lea 'a e kau palōfitá, lotu ke fakapapau'i mai e mo'oni 'o e ongoongolelei, 'alu ki he lotú, pea mo e talangofua ki he ngaahi fekaú. 'Oku pehē 'e 'Alamā ko e olá, ko 'ene kamata ke tupu 'i he lotó, ko e fakamaama 'o e 'atamaí, mo ha ongo'i māfana 'i he lotó (vakai, 'Alamā 32:28). Ko e kamata'anga 'eni 'o e fakamo'oni—'a ia 'oku lelei 'a e tenga. 'E lava ke ma'u ha fakamo'oni 'e ha taha 'oku holi fakamātoato ke ne 'ilo'i, kapau te ne muimui ki he ngaahi akonaki 'a 'Alamā he vahe 32.

Hili hono fakamatala'i e founga ki hono langaki 'o e tuí, na'e hoko atu leva 'a 'Alamā ki he fehu'i 'i he vahe 32: "O ka hili ange ho'omou 'ahi'ahi'i 'a e maama ko 'eni, 'oku haohaoa koā 'a ho'omou 'iló?" ('Alamā 32:35). 'Ikai—he ko 'ene toki kamata pē 'eni (vakai, 'Alamā 32:36). Kuo tupu 'a e tenga ka 'oku kei sí'si'i pē. 'Oku fakamatala'i 'e 'Alamā 'o pehē kapau 'e hoko-hoko atu e faivelenga 'a ha taha, 'oku tupu e ki'i tenga'i 'akaú 'o hoko ko ha fu'u 'akau lahi. Ko e 'akau hā ia? Ko e 'akau 'o e mo'uí! (vakai, 'Alamā 32:41). Ko e 'akau ko 'eni ko ha fakataipe ia 'o e 'ofa 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú, 'o fakahaa'i 'i he hifo 'a Hono 'Aló ki he māmaní mo fakahoko e feilaulau fakalelei (vakai, 1 Nīfai 11:9–33; Sione 3:16).

'Oku ako'i 'e 'Alamā ki he kau Sōlamí ko e taimi 'oku tupu loloto ai 'a e fu'u 'akaú 'i honau laumālie, te nau kai 'i hono fuá pea 'ikai toe fiekaia pe fieinua (vakai, 'Alamā 32:42–43). Ko hono fakalea 'e tahá, te nau a'usia ha fanau'i fo'ou fakalaumālie—ha fu'u liliu lahi 'o e lotó—pea 'e tupu mei he tupu loloto 'a e fu'u 'akaú 'i honau laumālie ha fisikitu'a mai e 'imisi 'o e 'Otuá 'i honau fofongá. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'oku ako'i 'e 'Alamā 'a e kau Sōlamí 'i he vahe 32 ki he me'a kuo pau ke nau fai ke tali 'aki e ngaahi fehu'i ne fai ki he kāingalotu Seilahemalá 'i he vahe 5.

Toki me'a fakafo mo'oni! Fakakaukau angé kia Siosefa Sāmita 'i hono ta'u 24, 'ikai ha poto faka'atamai, ka na'á ne lau kae hiki 'o tonu mo faitatau mei ha 'ū la'i peesi 'e laungeau 'oku fakamatala'i ai 'a e ngaahi tefito'i tokäteliné, pea na'e fakahokohoko lelei hono fakamatala'i 'o e tokäteliné ke feau e ngaahi fiema'u 'a kinautolu 'e ako'i ki aí, kae mahulu ange aí, 'oku fekau'aki tonu mo fakava'e e malanga 'a 'Alamaá 'i he mata me'a-hā-mai 'a e ongo palōfita ki mu'á: 'a e misi 'a Līhai mo Nīfai ki he 'akau 'o e mo'uí 'i he 1 Nīfai. Kae toe mahu'inga angé, 'a e 'ikai ngata pē he 'aonga 'a e ongo malangá ni ki he kau Nīfai mo e kau Sōlamí kae 'aonga foki kiate kinautolu te nau lau ia 'i ha ta'u 'e lau afe mei ai.

Ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola ia 'a e 'Otuá. 'Oku mo'oni. Na'e 'ikai fa'u 'e Siosefa Sāmita 'a e tohi ka ko e tokotaha liliu lea ia 'a e 'Eiki. Na'e hiki 'a e tohi 'e ha kau palōfita he kuonga mu'á 'i he ngaahi senituli lahi he kuo hili.

'Oku ou fakamālō he'eku toe lau e Tohi 'a Molomoná. Ko e taimi kotoa pē na'á ku lau ai, ne u ako ha ngaahi me'a fo'ou 'a ia 'oku nau fakamo'oni'i ki hoku laumālie ko Siosefa Sāmita e palōfita 'a e 'Eiki na'e toe

fakafoki mai ai 'a e ongoongolelei. Neongo 'oku lahi ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke u 'ilo'i, ka ko e me'a 'e taha 'oku ou 'ilo pau: ko e Tohi 'a Molomoná mo hono Toe Fakafoki Mai 'o e Siasí, ko e kongá ia 'o e "liliu 'o e me'a kotoa pē" na'e tala 'e he 'Aposetolo ko Pitá he ta'u 'e 2,000 kuo hilí (Ngāue 3:21).

Hanga Atu Ki Mu'a 'i he Palani 'a e 'Eikí

'Oku ou fie to'o mai e malanga 'a 'Alamā 'i Seilahemalá ke u fehu'i atu kiate kimoutolu kakai lalahi kei talavou 'o e Siasí 'i he 2006, 'oku mou "hanga atu nai ki mu'a 'i he mata 'oku tui?" 'Oku mou tauhi nai e ngaahi akonaki 'o e ongoongolelei ke mou ma'u mo puke-puke Hono 'Imisí 'i homou matá? 'Oku mou 'ilo'i nai e tu'unga mahu'inga kuo mou a'u ki ai 'i he mo'uí pea mo e faka'ilonga 'o ha ngaahi fili mahu'inga mo tu'uloa te mou fai he ngaahi ta'u ka hoko maí?

'Oku ou tui ko e vaha'a ta'u mei he 18 ki he 30, ko e taha ia 'o e ngaahi taimi fakatu'utāmaki mo faingata'a taha 'o e mo'uí. 'Oku hoko foki ia ko e ngaahi taimi 'aonga taha 'o e mo'uí. Te mou fai ha ngaahi fili mahu'inga 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí 'a ia te ne uesia pe tokoni'i kimoutolu 'i he mo'ui fakamatelié 'o a'u ki he ta'engata. 'Oku 'amoutolu pē 'a e ngaahi fili fekau'aki mo e akó, ngāué, malí, fānaú pea mo e faivelenga 'i he pule'anga 'o e 'Otuá. Neongo pe ko e hā ho'omou ngaahi fili he taimi ní, ka te ne uesia kimoutolu 'o a'u ki he ta'e ngatá.

'E tokoni ho'omou 'ilo ki he palani 'a e 'Eikí 'o fekau'aki mo e mo'uí, ki ha'omou fai 'a e ngaahi fili 'oku fakapotopotó. 'I he toenga hoku taimi he efiafi ní, 'oku ou fie lave ai ki he ngaahi taumu'a 'o e mo'ui matelié 'i he palani 'a e 'Eikí pea mo e fekau'aki 'a e ngaahi taumu'a ko 'ení mo e ngaahi fili mahu'inga 'e fai 'e hamou toko lahi 'i he kaha'ú.

Fakalahi Atu

'I he taimi na'e ui fakataha ai 'e he Tamaí 'a 'Ene fānau fakalaumālié 'i he Fakataha Alēlea he Langí, na'á Ne fakahā ange kuo taimi ke fa'u ha māmaní koe'uhí ko "kinautolu 'e tauhi ki honau mu'aki tu'ungá, 'e fakalahi kiate kinautolu; . . . pea ko kinautolu 'e tauhi ki honau tu'unga hono uá, 'e fakalahi 'aki 'a e nāunau ki honau 'ulú 'o ta'e ngata pea ta'e ngata" ('Ēpalahame 3:26). 'Oku tau 'ilo ko e mu'aki tu'ungá 'a e maama fakalaumālié pea ko e tu'unga hono uá 'a e mo'ui ko 'ení. Ko e hā e ngaahi founa na'e "fakalahi 'aki"

kiate kiate kiate 'i he 'etau tauhi ki hotau mu'aki tu'ungá ka tau ha'u ki he mo'ui matelié?

'Oku 'i ai ha founa 'e tolu 'oku fakalahi 'aki kiate kiate 'i he 'etau ha'u ki he māmaní. 'Uluakí, 'oku tau ma'u ha *sino fakamatelié*. Uá, 'oku makatu'unga mei he ngaahi me'a 'oku tau a'usia 'i he mo'ui fakamatelié 'a 'etau lava 'o fakahoko e ngaahi me'a na'e fie ma'u ke tau fakahokó, pea tau tupulaki ai 'i he *'atamai potó*, pe māma mo e mo'oní (vakai, T&F 93:36; 130:18–19). Faka'osí, 'oku tau ma'u 'a e faingamālie ke kamata ha *fāmilī ta'engata* 'o tau tanumaki ai ha ngaahi fetu'utaki makehe, 'a ia 'okú ne 'omi ha nāunau lahi angé. Tau vakai'i angé e taumu'a taki taha.

Ko e Sino Fakamatelié

Ko e sino fakamatelié ko e taha ia 'o e ngaahi me'a'ofa ma'ongo'onga 'o e mo'ui matelié. 'Oku ako'i mai 'e he folofolá 'oku 'ikai ngata pē he mahu'inga 'a e sinó ki he mo'uí ni ka 'oku mahu'inga ki he ta'engatá foki. "Oku lava ke hoko 'a e sinó 'i he mo'ui fakamatelié ko ha temipale 'o e 'Otuá 'a ia 'e nofo ai 'a e Laumālie Mā'oni'oní (vakai, 1 Kolinitō 6:19–20). 'Oku hanga 'e he fakafanongo ki he tataki 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'o tākiekina ha taha ki he pule'anga fakasilesitalé. 'Oku mahu'inga fau e sinó 'i he ta'engatá, ko ia ne foaki ai 'e Kalaisi 'Ene mo'uí ke ikuna'i 'a e mate fakaesinó mo fakalaumālié foki. 'I He'ene fai iá, na'e malava ai ke toetu'u 'a e tokotaha kotoa pē.

Na'e pehē 'e Siosefa Sāmita: "Na'a tau ha'u ki he māmaní ke ma'u ha sino pea ke 'alu atu ia ki he 'Otuá 'i he pule'anga fakasilesitalé 'okú ne haohaoa. 'Oku kau he tefito'i mo'oni ma'ongo'onga 'o e fiefiá 'a hono ma'u 'o ha sinó."²

Ko e hā 'oku mahu'inga fau ai e sino fakamatelié? Ko e hā 'ene felāve'i mo ho'o fiefia 'i heni mo e mo'ui kaha'ú? Ko e hā hono ngaahi taumu'a fakalangí? Ko ha ngaahi taumu'a 'eni 'e tolu.

1. *Mālohi toputapu 'o e fakatupú*. Ko e 'uluaki taumu'a faka-'Otuá 'oku fekau'aki ia mo e mālohi toputapu 'o e fakatupú. 'Oku ma'u 'e he sinó 'a e mālohi toputapu 'o e fakatupú, 'a ia 'oku tau malava ai ke ma'u ha fānau mo kamata ha fāmilī ta'engata. 'I he matelié 'oku fakangatangata pē e vaha'ataimi 'oku foaki mai ai e mālohi ko 'ení. Kapau 'oku tau faivelenga mo tauhi e ngaahi fekau fekau'aki mo hono faka'aonga'í, 'e toe fakafoki mai 'a hono mālohí 'i he Toetu'ú. 'Oku fakahā mai 'e he folofolá 'oku ma'u "hono kakato 'o e fiefiá" he taimi 'oku fakataha'i ai 'a e sinó mo e laumālié

ke ta'e lava ke toe mavahevahé (vakai, T&F 93:33). Ka neongo ia, 'oku fiema'u mo e me'a lahi ange ia 'i he Toetu'ú pē kae ma'u "hono kakato 'o e fiefiá." 'I he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'oku ako'i mai ai ko kinautolu 'oku nau fakahoko e "fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí," pea nau faivelengá, te nau hū ki he tu'unga mā'olunga taha 'o e pule'anga fakasilesitialé pea ma'u e "kakato" 'o e nāunaú pea "ko e hoko-hoko atu ai pē ia 'o e ngaahi hakó 'o ta'e ngata" (T&F 131:2; 132:19). Ko e fetu'utaki 'i he mali ta'engata mo e mālohi ke fa'u ha mo'u'ú 'okú ne fakatupu 'a e fiefia 'i he mo'ui fakamatelié pea mo e "kakato 'o e fiefiá" 'i he mo'ui kaha'ú.

2. *Ko ha me'angāue 'o e 'atamaí.* Ko hono uá, ko e sino fakamatelié ko ha me'angāue ia 'o e 'atamaí. Na'e ako'i mai 'e Palesiteni Poiti K. Peeká 'a e 'ilo ko 'ení 'i ha fakamafola fakasatelaite 'a e CES he ta'u 'e tolu kuo hili.³ 'Oku lahi e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'i he 'ofá, angaleleí, mo e tokoní 'a ia 'oku fie ma'u ki ai 'a e sino fakamatelié. 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono faitā-puekina 'e he ngaahi ngāue ko 'ení 'a e ni'ihī kehé, ka 'okú ne tāpuekina foki mo e tokotaha 'okú ne fakahokó. 'Oku lava 'e he laumālié 'o fai ha ngaahi me'a lahi, ka 'oku toe fakalahi 'e he sino fakamatelié 'a e ngaahi ngāue 'e lava ke faí. Ko hono mo'oní, na'e 'ilo 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita mei he'ene mata me'a-hā-maí ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié "na'e lau 'e he kakai pekiá 'a e fu'u fuoloa fau 'a e mavahe 'a honau ngaahi laumālié mei honau ngaahi sinó, ko ha nofo pōpula" (T&F 138:50). Ko hono fakalea 'e tahá, 'oku 'i ai ha ngaahi ngāue he 'ikai ke tau lava 'o fakahoko hili 'a e maté ki mu'a pea hoko 'a e Toetu'ú, pea te tau nofo mo faka'amu ke toe ma'u e sino fakamatelié mo e tau'atāina 'okú ne 'omí.

3. *Ko ha ma'u'anga 'o e māmá.* Tolú, ko e sino fakamatelié ko ha ma'u'anga maama ia. 'Oku fakahaa'i 'e he kau mataotao he mala'e 'o e fīsikí (physics), ko e me'a fakaesino kotoa pē 'oku lava ke ne puke 'a e māmá. Mahalo ne 'osi 'ilo'i 'eni 'e he tokoua 'o Sēletí he'ene pehē, "ala 'aki ho louhi'i to'ukupú ki he ngaahi maká ni 'e 'Eiki, 'o teuteu ia koe'uhí ke 'i ai ha'a-mau maama lolotonga 'a 'emau folau atu 'i he tahí" ('Eta 3:4). Na'e folofola 'a e 'Eiki ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē, "Kapau 'e hanga taha 'a homou matá ki hoku nāunaú, 'e fakafonu 'a homou sinó kotoa 'aki 'a e maama" (T&F 88:67).

Kuo mou fakatokanga'i nai e maama 'i he fofonga 'o kinautolu 'oku mo'ui'aki 'a e ongoongoleleí? 'I he

māhina 'e fā kuo hili ne u 'i he Temipale 'Akalā Kaná ai. Ko ha kakai Kana kotoa 'a e kau ngāue ouaú pea ne nau teunga hina. Na'e 'ilonga lelei e malama 'a e māmá mei honau fofongá. 'I ho'omou mo'ui'aki 'a e ongoongoleleí, 'oku tānaki atu ha maama ki homou sinó pea ko homou sino fakamatelié 'oku nofo aí.

Faka'osí, 'oku fakahā mai 'e he 'Eiki kapau te tau mo'ui-aki e fono fakasilesitialé, 'e ma'u 'e hotau sinó 'i he Toetu'ú 'a e "nāunau 'a ia 'e fakaake'aki homou sinó. Ko kimoutolu 'oku fakaake'i 'e he tufakanga 'o e nāunau fakalangí, te mou toki ma'u ha me'a mei ai, 'io, 'a hono kakató" (T&F 88:28–29). 'Oku 'uhinga 'eni ki he hā? Kapau te tau feinga ke mo'ui'aki 'a e ongoongoleleí, 'e fakaake'i hotau sinó 'e ha kongá 'o e maama fakasilesitialé 'i he mo'ui'ni, pea tau toki ma'u hono kakato 'o e nāunau fakasilesitialé 'i he Toetu'ú.

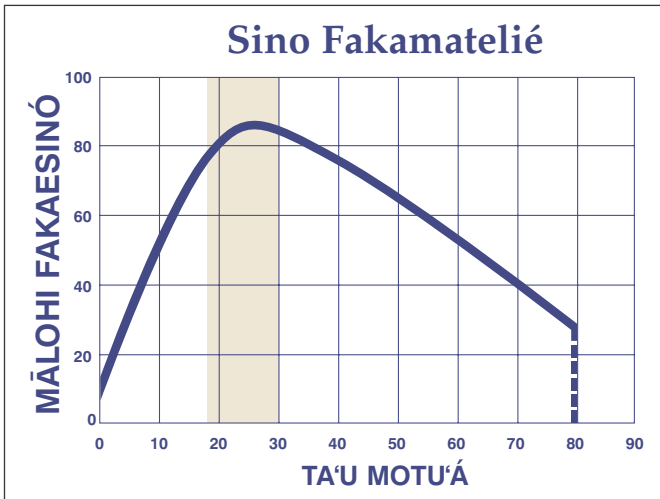
Si'i ngaahi tokoua mo e tuofāfine, hangē ko e lea 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, "Oku kau he tefito'i mo'oni ma'ong'onga 'o e fiefiá 'a hono ma'u 'o e sinó." 'Oku 'i ai e ngaahi mālohi toputapu 'o e mo'ui, ko ha me'angāue ia 'o e 'atamaí, pea 'i he'ene hoko ko ha temipale 'o e 'Otuá, 'okú ne fakatupulaki e ivi 'o ha taha ke ma'u 'a e māmá mo e mo'oní. 'Oku mahu-inga ke tau faka'apa'apa'i hotau sinó 'o fakafou 'i he'etau teunga tāú, faka'ehi'ehi mei he anga'ulí pea mo hono tauhi ia ke ma'a mo ta'emelē.

'Oku 'i ai mo ha tafa'aki 'e taha 'o e sino fakamatelié 'oku totonu ke tau lave ki ai. Ko e mālohi ia 'o e sinó 'i he faka'au ki mu'a e ta'ú. Kuo 'ai pea mou fakakaukau ki he fa'ahinga mālohi 'oku ma'u 'e he sinó 'i ho'omou fononga'ia e mo'ui? 'Oku hanga 'e he tō'onga mo'ui 'o e mālohinga fakatu'asinó mo 'ene felāve'i mo e tupulaki fakalaumālié 'o 'omi ha 'ilo lahi ki he ngaahi fili 'oku mou fakahokó.

Ivi Fakatu'asino 'i he Matelié

'Oku hā he saati ko 'ení ha fakamatala mei he ngaahi ako ki he sinó ke fakatāta'i 'a e mālohi 'o e uoua 'o e tangatá mei hono fā'ele'i ki he'ene motu'á. 'Oku 'asi atu he tafa'aki ki laló 'a hotau ta'u motu'á mei hono fā'ele'i pē kitautolú 'o a'u ki he'etau maté. Ko e tafa-aki leva 'oku hā ai e mālohi e ngaahi uoua 'o hotau sinó. 'I hotau fā'ele'i, 'oku kamata e lainé mei lalo he sātí—'oku kei si'i e mālohi 'o ha ki'i pēpē 'i hono faka-fehoanaki ki ha taha lahi. 'Oku tupu vave leva 'a e lainé 'i he tupulaki ko ia e sino 'o e tangatá mei he kei si'i ki he fatutangatá. 'Oku a'u e mālohi 'o e sino fakamatelié ki he tumutumú 'i he fakaofiofi ki he ta'u

30. 'Oku 'asi he fakamatalá 'oku kamata ke holo e mālohi 'o e uoua 'o e tangatá mo e fefiné hili hono ta'u 30, 'i he holo māmalie ko ia 'a e sinó 'o a'u ki he hoko mai 'a e maté.⁴

'Okú ke 'i fē 'i he kalafí ni? 'Oku mou fakaofiofi atu katoa ki he tumutumú. Koe'uhí ko e toko lahi taha he ha'ofangá he pooni 'oku te'eki ai ke ta'u 30, hanga 'o fakatokanga'i 'oku kei tupu pē ho ivi fakaesinó. Ko e me'a pē 'okú ke 'ilo'í ko e faka'au ke ke toe mālohi ange. Ka ke tatali pē. He 'ikai fuoloa kuó ke a'u ki he tumutumú pea kamata ho'o holó. 'E fēfē nai 'i ha'o a'u ki ai?

'Oku fai nai ha ofo 'i he kongá lahi 'o e ngaahi fili mahu'inga 'oku fai he mo'uí 'oku hoko ia he vaha'a 'o e ta'u 18 ki he ta'u 30? 'Okú ke fakaofiofi atu ki he tumutumú ho ivi mo e mālohí. 'Okú ke ongo'i he 'ikai lava'i koe 'e ha taha! 'Oku kei mama'o e maté pea he 'ikai hoko mai ai. Mei he tafa'aki fakatu'asinó, ko e ta'u 20 tupú ko e taimi mahu'inga taha ia ke ke mali ai mo kamata ha fāmílí, he 'okú ke mo'ui lelei mo kei ma'u e ivi 'oku fie ma'u ke 'ohake 'aki ha fāmílí 'i he ngaahi ta'u lahi ka hoko aí.

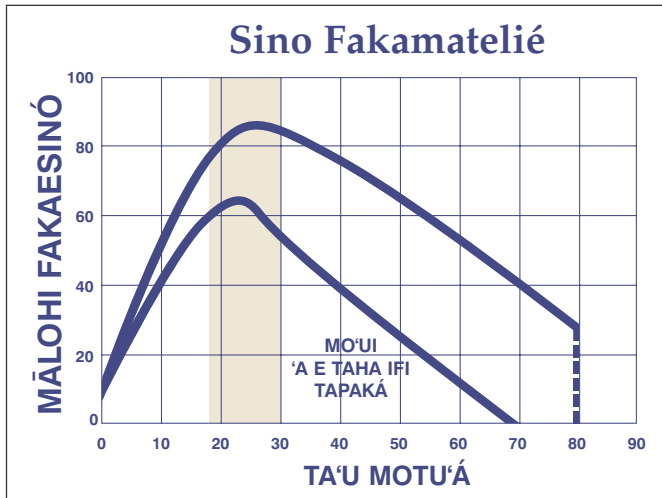
'I ha vakai ha taha ki he sātí, mahalo te ne fehu'i: Ko e hā 'oku lōloa, mo tuai ai e holó? 'Oku 'i ai nai ha lēsoni ke ako? Ko e talí ko e 'io! 'Oku lahi ha ngaahi lēsoni 'oku ako'i ki he 'atamaí mo e laumālié. Ko e taha 'o e fuofua lēsoni 'i ho'o kamata holo ki he motu'á, ko ho'o ako 'o 'ilo'í ko e tokotaha matelie koe! 'I he'eku kei 'i homou to'ú, na'e 'ikai ke u teitei fakakaukau te u mate. Hangē pē ko kimoutolú, na'e fu'u taumama'o fau ia kiate au pea na'e 'ikai ha'aku

fakakaukau ki ai. 'I he 'ahó ni 'oku ou fu'u tō ki loto 'i he laine 'o e holó pea 'oku ou a'usia 'a e langá mo e mamahi 'oku ma'u he faka'au ke holo 'a e sinó. Ko e taimi ní, 'oku hanganaki mai e maté ia kiate au.

'Oku ou 'ilo 'oku fu'u nounou 'a e mo'uí neongo pe ko e hā e fuoloa e mo'ui 'a ha taha. 'Oku toe mahino kakato ange foki kiate au e fie ma'u ke 'i ai ha Fakamo'uí. 'Oku 'ikai ha founa 'e lava ke u ikuna'i ai e mate fakalaumālie mo fakatu'asinó, ka ne ta'e 'oua 'Ene 'alo-'ofá. 'Oku ou 'ilo'í foki 'oku lahi ha ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'amuiange he mo'uí ko e tupu mei he ngaahi fili ne u fai 'i he vaha'a 'o e ta'u 18 mo e 30. Ko e tāpuaki ma'ong'onga taha 'oku ou ma'u he mo'uí, ko e tupu ia mei he'eku ngaahi fili ke (1) mali mo Sisitā Peitimani hili pē ha taimi nounou mei he'eku ngāue fakafaifekaú, (2) ke faka'osi 'a 'ema feinga akó neongo na'e 'ikai lahi ha'ama me'a 'e ma'u, pea (3) ke ma fakafanongo ki he fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'i hono fakatoka e fakava'e 'o 'ema mo'ui ki he kaha'ú.

'I he a'u ko ia ha taha ki he kongá 'oku holo ai e mo'uí, 'oku hoko leva ai 'a e langá mo e mamahí ko ha taumu'a mahu'inga. 'Oku tokoni ia ke tau tukuange e "tangata [pe fefine] fakakakano" na'e lau ki ai e Tu'i ko Penisimaní 'i he'etau feinga ke fakavaivai ki he ngaahi "ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní" (Mōsaia 3:19). 'Oku hanga 'e he langa mo e mamahi 'oku a'usia he kongá ki mui 'o e mo'uí 'o ako'i mai 'a e loto fakatōkí-laló, 'uhinga 'o e kātaki fuoloá, mahu'inga 'o e fa'a kātaki, mo e fakahounga'i 'o e tō'onga anga'ofá mo e 'ofá pea mo tokoni 'i hono ako 'o e fakapotopotó 'i he me'a kotoa pē. Ko ha ngaahi 'ulungāanga fakalangi 'eni. Ki he kau faivelengá, 'oku hoko e hōloa māmalie 'o e sinó ko ha me'asivi ki he laumālié.

'E hanga 'e ho'o tokanga'i ho sinó 'i ho'o tupu haké 'o fakatupulaki e faingamālie ke ke mo'ui fuoloá. 'Oku mahu'inga ia he ko e kongá lahi 'o e ngaahi lēsoni 'oku tau akó 'oku ma'u ia he kongá ki mui 'o e mo'uí. 'Oku hanga 'e he puha sikaleti 'oku ifi 'i he 'aho 'e tahá 'o fakanounou'i ho'o mo'uí 'aki ha ta'u 'e 10 ki he 13. Fakatokanga'i angé 'a e hōloa 'o e ivi he sātí. 'Oku toe nounou ange 'a e mo'uí 'i he faito'o konatapu. 'Oku 'ikai ha ofo 'i hono 'omi 'e he 'Eikí 'a e lao ki he mo'ui lelei he kuonga kotoa pē.

Si'oku ngaahi kaungāme'a kei talavou, 'oku fakapapau'i mai 'e he Fakalelei mo e Toetu'u 'a e 'Eiki' 'a hono mahu'inga 'o e sino fakamatelié. 'Ofa ke mahino pea tau faka'apa'apa'i e ngaahi fatongia mahu'inga 'o e sinó 'i he mo'ui matelié pea 'i he ta'engatá .

Ko e 'Atamai Potó, pe Māmá mo e Mo'oni

Ko e taumu'a faka'eieiki hono ua 'i he mo'ui fakamatelié ko hono ma'u 'o e 'atamai potó, pe māmá mo e mo'oni (vakai T&F 93:36). 'Oku faka'uhinga'i 'e he tikisinalé 'a e 'atamai potó (*intelligence*) "ko e malava ke ma'u mo faka'aonga'i 'a e 'iló."⁵ Ka 'oku ki'i kehe hono faka'uhinga'i ia 'e he 'Eiki' 'a e fo'i lea ko e 'atamai potó. 'Okú Ne toe tånaki atu ia ki ai. 'Oku 'ikai ngata pē 'i he "malava ke ma'u mo faka'aonga'i 'a e 'iló" ka ke faka'aonga'i fakapotopoto ia 'i he mā'oni'oni. Na'e folofola e 'Eiki, "'Oku li'aki 'e he māmá mo e mo'oni 'a e tokotaha angakovi na" (T&F 93:37).

Ko e māmá ko ha 'ulungāanga ia 'o e 'Otuá. Na'e pehē 'e he 'Aposetolo ko Sioné, "Ko e māmá 'a e 'Otuá pea 'oku 'ikai 'iate ia ha fakapo'uli si'i" (1 Sione 1:5). Na'e pehē 'e Sīsū ko Ia 'a e "maama 'o māmaní" (Sione 8:12). Ko e ongoongolei ko ha pōpoaki ia 'o e māmá (vakai T&F 45:9). Ko ha kaveinga mahu'inga ia ki he fānau 'a e 'Otuá ke nau ma'u 'a e māmá—ke hoko 'o hangē ko Iá. Kuo pau ke tau fakamo'oni'i 'i he mo'ui matelié 'oku tau taau 'aki 'etau talangofua ki He'ene ngaahi fekaú. Ko e palé ko ha nāunau pe maama 'oku lahi angé (vakai, 'Ēpalahame 3:25–26). 'Oku pehē 'e he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá "Ko e me'a 'oku tupu

mei he 'Otuá ko e māmá ia; pea ko ia ia 'okú ne tali 'a e māmá mo ne fai atu ai pē 'i he 'Otuá, te ne ma'u 'a e maama lahi ange; pea 'e 'āsili ai pē 'o ngingila ange 'a e maama ko iá 'o a'u ki he 'aho haohaoá" (T&F 50:24).

Kuo foaki mai 'e he 'Eiki' ha ma'u'anga maama fakalaumālie 'e ua. Ko e 'uluaki ko e Maama 'o Kalaisí. 'Oku foaki e maama ko 'ení ki he tokotaha kotoa pē ke ne "'ilo'i 'a e lelei mei he kovi" (Molonai 7:15–16; vakai foki, Sione 1:9; T&F 84:46). Ko e ma'u'anga maama hono uá ko e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'oku foaki ki he kāingalotu 'o e Siasí. 'Oku lahi e ngaahi me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'a ia 'okú ne fakamaama mo fakamālohia kitautolu, tautefito ki he'etau fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí mo ha toe ngaahi founa kehe pē.

Ngaahi Hala Fakalaumālie 'e Tolu

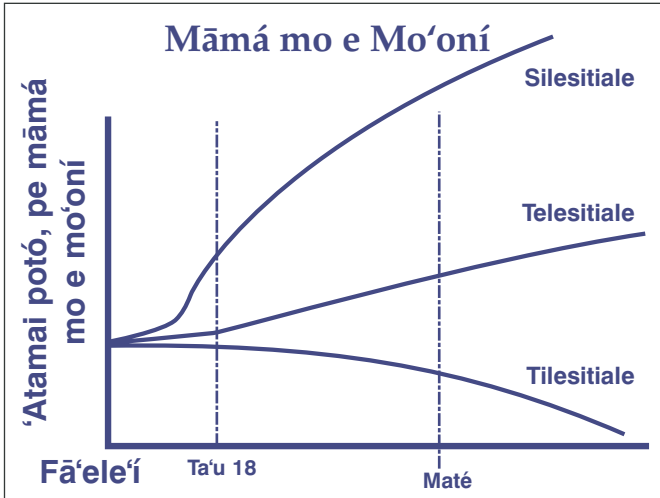
'Oku fakahaa'i mai 'e he kalafi ko 'ení ha ngaahi hala fakalaumālie 'e tolu 'e lava ke foua 'e ha taha 'i he mo'ui. Ko e kongá ki 'olungá 'oku fakatau ia ki he pule'anga fakasilesitalé. Hangē ko ia ne u lave ki ai 'i mu'á, ko kinautolu 'oku nau 'i he hala ko 'ení 'oku nau ma'u ha maama lahi ange 'i he kotoa 'o 'enau mo'ui. 'Oku hoko 'ení he "'oku nau poto pea kuo nau tali 'a e mo'oni mo ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke hoko ko honau fakahinohino" (T&F 45:57).

"Ko kinautolu ko e fa'ahinga ia na'e tali 'a e fakamo'oni 'o Sīsū mo tui ki hono huafá pea na'e papitaiso . . .

". . . 'o nau ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'o e nima. . . .

"Ko kinautolu ko e fa'ahinga ia . . . 'a ia kuo nau ma'u mei hono fonú pea mo hono nāunaú" (T&F 76:51–52, 56).

'Oku ako e ni'ihia fakafo'ituitui ko 'ení mei he Laumālie Mā'oni'oni mo e Maama 'o Kalaisí. Fakatokanga'i ange 'a e tupu vave e laine fakasilesitalé ki he kāingalotu kei talavou 'o e Siasí. 'Oku hanga 'e he papitaisó mo e ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he ngaahi ta'u lahi, 'o 'omi ha maama lahi ange ki ha taha.

'Oku fakatau e hala hono uá ki he maama fakatelesitiale. 'Oku 'i ai ha tupulaki fakalaumālie 'i he halá ni foki, ka 'oku tōnōnou mei he tu'unga na'e totonu ke a'usiá. 'I he hala ko 'eni 'i lotó, 'oku fakatou tali mo ako ai e tangatá mo e fefiné mei he Maama 'o Kalaisí kae 'ikai mei he Laumālie Mā'oni'óní. Ko kinautolu 'a e "kakai angatonu 'o e māmānī, 'a ia na'e fakakuihi 'e he olopoto 'a e tangatá.

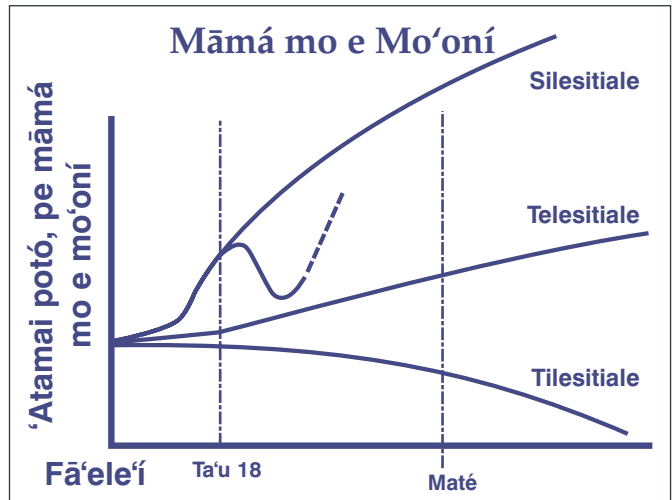
". . . [oku nau] ma'u ha tufakanga mei hono nāunaú, kae 'ikai ko hono fonú" (T&F 76:75–76).

Ko e hala hono tolú, pe taupotu ki laló, 'oku fakatau ia ki he pule'anga fakatilesitiale. 'Oku fakafisinga'i 'e he kakai 'oku fou he halá ni 'a e Maama 'o Kalaisí pea mo e Laumālie Mā'oni'óní. 'Oku nau kākā, kaiha'a, tonono, mo manako ke loi (vakai, T&F 76:103). Neongo te nau ma'u e nāunaú fakatilesitiale 'i he Toetu'ú, ka 'oku mole mei he fa'ahingá ni 'a e māmá 'i he mo'ui matelié. Hangē ko e lea 'a Paulá, "kuo hunuhunu honau 'atamai 'aki 'a e ukamea vela" (1 Tīmote 4:2) pea 'ikai ke nau tali e ngaahi ue'i 'a e Laumālie.

Ko e Ngaahi Nunu'a 'o e Angahalá

'Oku vakai e saati hokó ki he ngaahi nunu'a 'o e angahalá. Tau pehē 'oku fononga atu ha taha he hala ki he silesitiale peá ne faiangahala. Ko hono nunu'a ko e mole meiate ia 'a e māmá.⁶ 'Oku hanga 'e hono tali 'o e koví 'o holoki e fakalalakaka 'a ha taha 'i he mavahe 'a e Laumālie Mā'oni'óní. 'E lava nai ke toe foki ki he hala 'i 'olungá? 'Io, 'e lava ke toe foki ha taha 'o fakafou 'i he tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí mo e fakatomalá. Tau pehē 'oku kaiha'asi 'e ha taha ha kato pa'anga kehe. Ko e hā e me'a kuo pau ke fai 'e ha taha ke fakafoki 'aki e lainé ki 'olunga pea toe kaka ki he hala mā'olunga angé? 'E toe kamata foki ki he

hala 'i 'olungá 'aki 'ene 'ilo'i 'a e angahalá, ongo'i fakatomala mo'oni pea kole ke fakamolemole'i ia 'e he tokotaha 'oku 'a'ana e koloá pea pehē foki ki he 'Eiki, fakahaa'i ha ongo'i loto-mamahi, fakafoki e kato pa'angá, pea mo faka'ehi'ehi mei hano toe fai 'o ha angahala. 'E fuoloa ke fakamo'oni'i 'e ha taha kuó ne fakatomala, ka 'oku malava ke to'o atu e ngaahi nunu'a 'o e angahalá 'o fakafou 'i he tui ki he Fakalelei 'a e 'Eiki.

Fakakaukau angé ki he tūkunga ko 'eni 'a ia 'oku toe ki'i mamafa ange ia. Tau pehē 'oku hanga 'e ha fe'au-aki 'a ha tamasi'i mo ha ta'ahine 'o maumau'i 'ena mo'ui ma'á. 'Oku lahi ange heni e mole 'a e māmá ia 'i he kaiha'asi 'o e kato pa'angá. 'E lava nai ke toe foki e ongo me'a kei talavou ni ki he hala ki he silesitiale? 'Io, 'oku malava ka ko e hā e fongá? 'E fongá fēfē ha'ana toe ma'a? He 'ikai lava ke toe fakafoki 'e he tamasi'i 'a e angama'a ki he ta'ahiné, pe fakafoki 'e he ta'ahiné e angama'a ki he tamasi'i. Ko e toko taha pē te ne lava 'o fakafou 'a 'ena angama'a ko e 'Eiki. Ko ia pē 'okú Ne ma'u e mālohi ke toe fakafoki 'a e angama'a mo fakama'a e kakai kei talavou.

Ko e hā e me'a te na fakahoko ke lava ai 'eni? 'Oku 'osi mahino he 'ikai fe'unga pē 'a e fefakamolemole-aki 'a e ongo me'a kei talavou ni mo na fakamama'o mei hano toe fakahoko he kaha'ú. Kuo pau ke na fokotu'u ha vā fetu'utaki mo e 'Eiki, 'o kamata mei he vetehia ki he pīsope. Kuo pau ke na fekumi ki he fakamolemole 'a e 'Eiki mo ma'u 'a 'Ene falalá! 'E fie ma'u ha taimi, tui mo ha ngāue lahi ke na fakahoko kae lava ke na foki ki hona tu'unga kakató. Kae fakafeta'i 'e toe foki mai 'a e Laumālie Mā'oni'óní 'o tataki kinaua ki he hala mā'olunga ange 'i he'ena 'inasi he ngaahi fua 'o e Fakalelei 'o fakafou he'ena tui mo e faivelenga 'i hono tauhi e ngaahi fekaú.

Sí'i ngaahi tokoua mo e tuofāfine, 'oku mahu'inga ke tau nofo ma'u 'i he hala ki he silesitalé. Faka'apa'apa'i homou sinó mo faka'ehi'ehi mei he faiangahalá, pea ko e maama lahi ange te mou ma'u he mo'ui matelié, te ne nofo'ia 'a kimoutolu pea 'e 'aonga ia 'i he maama kaha'ú (vakai, T&F 130:18–19).

Ko e Fāmilí

Ko e taumu'a ma'ongo'onga hono tolu 'o e mo'ui matelié, ke mali mo kamata ha fāmilí ta'engata. Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikelí 'oku 'ikai ha me'a 'e toe mahu'inga ange 'i he fāmilí 'o ha taha.⁷ 'I he fakama-fofa fakasatelaite fakamāmani lahi ne toki fai fekau-'aki mo e fāmilí, na'e lave ai 'a 'Eletā L. Tomu Peuli mei he *Tohi Fakahinohino Ma'á e Fāmilí* 'oku pehē "Ko e fāmilí ko e tefito'i 'iuniti ia 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní pea ko e 'iuniti fakasosiale mahu'inga taha ia he mo'uí ni mo e ta'engata."⁸

Na'e akonaki 'a Siosefa Sāmita 'o pehē, "He 'ikai ke tupulaki ha tangata mo ha fefine hili 'ena maté tuku kehe pē 'o ka na toki fakahoko 'a e fuakava ta'engata 'o na mali ki he ta'engata 'i he mo'uí ni 'i he mālohi mo e mafai 'o e Lakanga Fakataula'eiki Mā'oni'oni; he 'ikai ke na ma'u ha fānau hili 'a e toetu'ú."⁹ 'Oku faka-hā mai 'e he fanongonongo ki māmani kau ki he Fāmilí ko e "malí 'i he vā 'o ha tangata mo ha fefine, na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá . . . pea ko e fāmilí ko e uho ia 'o e palani 'a e Fakamo'uí ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānau."¹⁰

Ko e hā 'oku fu'u mahu'inga ai 'a e malí mo e fāmilí? 'I he fakamafofa fakasatelaite fakamāmani lahi na'e toki faí, na'e 'omi ai 'e 'Eletā Tēvita A. Petinā ha 'uhinga fakatokāteline 'e ua. 'Uluakí: "Ko e ngaahi natula 'o e laumālie 'o e tangatá mo e fefiné ke na fefakahaohaoa'i 'aki mo fefakakakato'aki, pea ko ia na'e fakataumu'a ai e tangatá mo e fefiné ke na fakalalakaka fakataha ki he ta'engata."¹¹ Ko hono 'uhinga ia na'e pehē ai 'e Pita ko e tangatá mo e fefiné ko ha kaungā hoko fakataha 'a kinaua ki he mo'ui ta'engata (vakai, 1 Pita 3:7). Pea na'e pehē 'e Pita, "'oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eiki'" (1 Kolinitō 11:11). "Tu'unga 'i ha palani fakalangi, 'oku fakatou fie ma'u 'a e tangatá mo e fefiné ke na 'omi ha fānau ki he mo'ui matelié pea fokotu'u mo e 'ātakai lelei taha ki hono 'ohake mo lehilehi'i ai 'o e fānau."¹²

'Oku ngāue 'a e tangatá mo e fefiné ke hanga 'e he tokotahá 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e tokotaha ko ē 'i he tafa'aki fakatu'asinó, fakalaumālie, faka-elotó, mo faka'atamaí. 'Oku kehekehe hotau ngaahi mālohingá, pea ko e nofo-mali 'oku fakahoko 'i he angamā'oni'oni, ko ha fengāue'aki ia 'oku tupu mei ai ha toe lahi ange 'a e tupulaki fakalaumālie koe-'uhí pē ko e ngaahi faikehekehe ko ia 'i he tangatá mo e fefiné.

Ko e fāmilí ko e feitu'u lelei taha ia ke ako'i ai e fānau. 'Oku hoko e tamaí mo e fa'eé ko ha ngaahi sīpinga mahu'inga. 'Oku fa'u e mo'ui faka'apa'apá mo e ngaahi tefito'i 'ulungāanga 'oku 'ilo'i ai e fānau 'e he fe'ofa-'aki 'a e tamaí mo e fa'eé pea mo 'ena 'ofa kiate kinautolú. Ko 'api mo e fāmilí 'a e feitu'u 'oku 'ilo'i ai 'e he fānau 'a e fetu'utaki 'o e 'ofá, ako ai e angama'á, faitotonú mo e hoko ko ha tangata'ifonua lelei. Ko 'api 'a e feitu'u 'oku ako ai e fānau ke faka'apa'apá'i e ní'ihí kehé. Ko hono fakalea 'e tahá, ko e fāmilí ko e fa'unga lelei taha ia ki he tupulaki fakalaumālie 'a e ongo mā-tu'á mo e fānau.

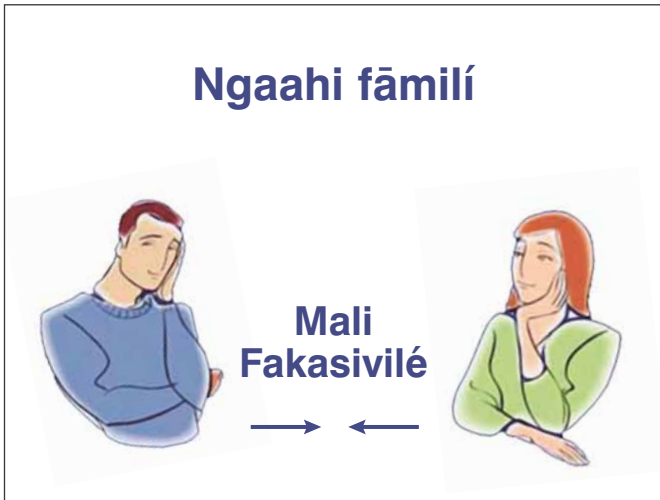
'Oku kehe e vakai ia 'a e māmaní ki he nofo-malí mo e fāmilí, mei he'etau vakaí. Ko e angamahení 'oku sio 'a e ní'ihí 'i he māmaní ki he malí ko ha feohi mo ha fetu'utaki faka-taimi pē. 'Oku pehē 'e ha ní'ihí ko e taumu'a 'o e malí kiate kinautolu ke ma'u ha fiefia mo ha fiemālie fakafo'ituitui. 'I he hoko mai e taimi faingata'á, 'oku mole atu leva e ngaahi 'uhinga lelei ke paotoloaki 'aki 'a e feohí, pea fa'a ngata leva 'a e fetu'utaki. 'Oku toe fakautuutu ange e toko lahi 'a e kakai lalahi 'oku nau fili ke 'oua te nau mali ka ke nau nonofo fakataha pē 'o 'ikai fakalao. Ko ia ko e feohi nounou tahá e ngaahi feohi ko 'eni 'oku nau fakahokó.

Ngaahi Vā Fetu'utaki 'e Tolu

'Oku hā he seti saati hokó 'a e ngaahi faikehekehe 'i he ta'e malí, mali sivilé, pea mo e mali ki he mo'uí ni mo e ta'engata. 'Oku faka'alí'alí atu 'e he fika 'uluakí 'a e feohi 'a ha tangata mo ha fefine he taimi 'oku 'ikai ai ha aleapaú. 'Okú na nofo fakataha ka 'okú na tu'u mavahevahe pē. 'Oku fakangatangata pē 'a e fepalō-mesi'aki 'oku faí, pea 'ikai ha fehokotaki fakalao 'i hona vaá. Hangē ko e fiemālie fakafo'ituitui pē 'a 'ena taumu'á. Koe'uhí 'oku 'ikai ha aleapau, 'oku sí'isí'i ai ke malu e fānau 'oku fā'ele'i he tūkunga ko 'ení. 'Oku pelepelengesi hono vā fetu'utakí, pea fa'a nounou ma'u pē 'a 'ena nofó.

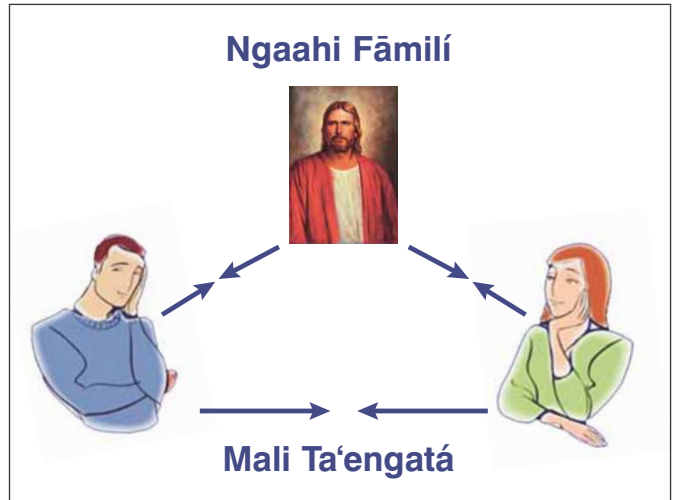

'Oku faka'alí'ali atu 'e he fika uá 'a e mali sivilé. 'Oku tala atu 'e he ngaahi fo'i taó 'a e fepalomesi'aki 'oku fai 'e ha tangata mo ha fefine 'i he'ena aleapau malí. 'Okú na palōmesi ke fetauhi'aki kae 'oua ke fakamā-vae 'a kinaua 'e he maté. 'Oku faka'ilonga'i e aleapaú 'e ha mafai fakapule'anga. 'Oku 'i ai pē ha tu'unga malu ki he fānaú tupu mei he taumu'a mo e fepalō-mesi'aki kuo fai 'e he ongomātu'á. Kae me'apangó, 'oku lahi fau e mali fakapule'anga 'oku moveté koe-'uhi ko hono maumau'i 'e he kakai 'enau palōmesi. 'I ha ngaahi tūkunga lahi, 'oku sí'i lí'aki ai ha kakai fefine, fānau mo ha kakai tangata 'o nau faka'ofa.

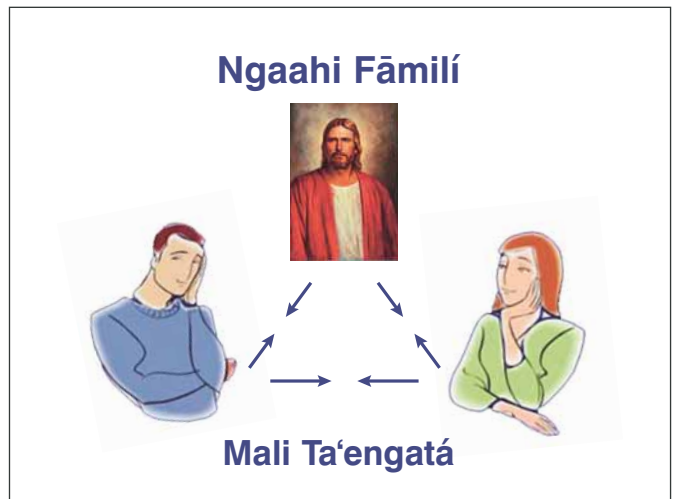

'Oku faka'alí'ali mai 'e he fika tolú 'a e nofo mali ki he mo'uí ni mo e ta'engata. 'Oku kamata e fetu'utaki ko 'ení 'e ha fuakava toputapu 'i he vā 'o e tangatá, fefiné mo e 'Eikí. 'Oku fefuakava'aki e fefiné mo e tangatá peá na fuakava mo e 'Eikí. 'Oku tala mai 'e he ngaahi fo'i taó 'a e fuakava mo e palōmesi ne faí. 'Oku palō-mesi e tangatá ki he fefiné te ne faka'apa'apa'i mo

tokanga'i ia pea he 'ikai ha taha 'e toe mu'omu'a hake 'iate ia. 'Oku kau 'i he "'ikai ha tahá" 'a e tamaí, fa'eé, ngaahi kaungāme'á, pea ko ha toe fefine kehe. 'Okú ne palōmesi foki ki he 'Eikí te ne mo'ui'aki 'a e ongo-ngoleleí mo 'oange 'a e faka'apa'apa 'oku tuha mo e fefiné. 'Oku fai 'e he fefiné 'a e ngaahi palōmesi tatau ki he tangatá mo e 'Eikí. Pea faka'osí leva, 'oku fai mai 'e he 'Eikí ha tala'ofa faka'ofa ki he tangatá mo e fefiné 'o fakatatau mo 'ena faivelengá.

'Oku pau ange 'a e fetu'utaki tapa tolu ko 'ení 'i he fo'i tao pē 'e tahá. 'I he taimi 'oku mahino ai e ngaahi fetu'utaki tu'uloa ko 'ení, 'okú ne fakatupulaki 'e ia 'a e loto falalá, fakamamafa'i e ngaahi tukupā 'oku fakahokó, mo 'omi ha ivi lahi ange ki he nofo-malí. Fakatokanga'i ange ko e ofi ange ko ia 'a e tangatá mo e fefiné ki he 'Eikí, ko e vāofi ange ia 'o 'ena feohí. Ko e fakapulipuli ki he nofo-malí ko e mo'ui'aki 'a e ongoongoleleí pea fulihi 'a e fo'i tapatolú ke hoko ko ha fo'i siakale ta'engata.

Ko e fāmili ta'engata ko e taha ia 'o e ngaahi me'a'ofa ma'ongo'onga 'o e mo'ui matelié. Na'e fakataumu'a ho tu'unga he mo'uí, 'i he fakatu'asinó mo e fakalaumālié, ke ke hanga 'o kamata'i. 'Okú ke ma'u e Laumālie Mā'oni'oni ke tataki koe 'i he ngaahi fili mahu'inga ko 'eni. Ka kuo pau ke ke fai ho'o filí. He 'ikai fai ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni ma'au. 'Oku 'ikai ko Hano fatongia ia pea he 'ikai ke Ne fa'ao ho'o tau'atāina ke filí. Neongo ia, 'e 'oatu 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e nonga ki ho lotó 'i he taimi te ke fai ai 'a e fili totonú.

Si'i ngaahi tokoua mo e tuofāfine, manatu'i e ngaahi me'a'ofa ma'ongo'onga 'o e mo'ui fakamatelié: ko e sino fakamatelié, maama 'oku lahi angé pea mo e fāmili ta'engata. 'Oku toputapu e ngaahi me'a'ofa ni. 'Ofa ke fai tāpuekina kimoutolu 'e he 'Eiki 'i he tu'unga mahu'inga ko 'eni 'o e mo'uí 'oku mou 'i aí koe'uhí ke mou lava 'o ma'u kakato e ngaahi tala'ofa ma'ongo'onga katoa ko 'eni 'e tolú. 'Oku ou lotua ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Eiki, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

NGAAHI MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Gordon B. Hinckley, "A Testimony Vibrant and True," *Ensign*, 'Aokosi 2005, 6.
2. *Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith (1976), 181.

3. Vakai, Boyd K. Packer, *The Instrument of Your Mind and the Foundation of Your Character* (faeasaiti 'a e CES ma'á e kakai lalahi kei talavou, 'aho 2 'o Fēpueli, 2003).
4. Vakai, William D. McArdele, Frank I. Katch mo Victor L. Katch, *Essentials of Exercise Physiology*, 2nd ed. (2000), 558.
5. *The American Heritage Dictionary of the English Language* (1969), "intelligence," 682.
6. Vakai, *Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 67; 2 Nīfai 28:30.
7. Vakai, Gordon B. Hinckley, "Rejoicing in the Privilege to Serve," *Fakataha Ako Fakatakimu'a Fakamāmani Lahi*, Sune 21, 2003, 22.
8. "Organization and Purpose of the Family," *Family Guidebook* (2001), 1.
9. *Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 300–301.
10. "Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Liahona*, Nōvema, 1995, 102.
11. David A. Bednar, "Marriage Is Essential to His Eternal Plan," *Worldwide Leadership Training Meeting: Supporting the Family*, Feb 11, 2006, 3.
12. Bednar, "Marriage Is Essential," 4.